

Starší česká prefigovaná modifikační adjektiva označující malou míru vlastnosti

Miloslava Vajdlová
Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha
oddělení vývoje jazyka
vajdlova@ujc.cas.cz

Úvodem

- adjektiva ~~jakostní~~ modifikační
- materiálová báze:
 - stč.: StčS, GbSlov, ESSČ, MSS + ExcStčS
 - střdč.: LDHBC, GbSlov
 - 19. st.: JgSlov
- odborná literatura:
 - Šlosar, D.: *Deadjektivní adjektiva*. In: HMČ, 314–315
 - Rusínová, Z.: *K tvoření adjektiv ve staré češtině*. SPFFBU 15, 1966, 141–145
 - Rusínová, Z.: *Deadjektivní adjektivum*. In: NESČ 2012–2020

Staročeský stav

- základní slovotvorné prostředky: *ná-/na-*, *pří-*
 - *jestli že uzřie [kněz] bělost náčernalú, ana se leskne na kuoži* BiblPraž Lv 13,39 (*smědú* BiblOl, *potemněnú* BiblPad) *subobscurum*
- kvantita prefixu *ná-*:
 - *vlasyt' má [sv. Bartoloměj] černé, naakaderzawe* PasMuzA 456 *crispi*

Staročeský stav

- další prefixy
 - *po-* (*pobledilý, pomodralý, posuchlý, požlútný...*)
 - *pod-* (*podbielý, podbrunátný, podčrvený, podsvadlý...*)
 - *o-* (*ožlutělý*)
 - *za-* (*začrvenalý*)

- *šrám podtemný BiblBosk Lv 13,21 (potemněný BiblPad, šrám pod tělem temný BiblOl) subobscura*

Staročeský stav - indecl. deriváty

- část adjektiv s pref. *ná-* (11 z 27) je též indecl.
 - dolož. v přísudku:
 - *náčerven byl [pekelný oheň], ne jako tento zdejší* BechMuz 23r
 - *i* v přívlastku:
 - *cyprus jest dřevo vonných mastí, jenž má siemě ... bílé a násvětl* VýklŠal 82v
 - *leč by měl [člověk narozený ve znamení Býka] oči názelen* LékFrantB 20v
- deriváty zvl. adj. primárních:
 - *náběl, náčrn, nállys, náslep...*
- ale nejenom:
 - *nášědiv*

Počet derivátů v stč., středč. a JgSlov

	ná-/na-	o-	po-	pod-	pří-/při-	za/zá--
stč.	27	1	22	9	5	1
středč.	82	–	68	9	62	11
JgSlov	52	–	–	–	–	24
JgSlov (19. st.)	30					24

Doklady z doby střední a z 19. století

- **střdč.:**
 - *která žena má ... měsíčný květ požloutlé barvy WolkPlod K3v (1576)*
 - *pravá vdova jest v církvi jako jarní fiala ... Zatmělou barvu má KonstDuše 339 (1657)*
 - *mnohé [třešně jsou] žluté, jiné zaryšavělé FischHosp 132 (1705) subrufa*
- **obr. a poobr.:**
 - *kořen [svlačce tlustokořenného] jest zachuti dříve zasladké, pak zaprudkalé a protivné PreslRostl 3,145 (zachut ,zůstávající chuť“)*

Metodologická vsuvka

- nezohledňována/-y
- 1/ slovesná participiální adjektiva fundovaná slovesy:
 - střdč. *navlhly* k *navlhnouti*
 - nč. *zazrzavělý* k *zazrzavěti*:
 - *když ale u kuchyně začala, znenadání v jedné rozsedlině ... komína našla jeden malý, dle pohledu zazrzavělý klíček, ještě nepotřebaovaný JgSlov*
- 2/ deriváty s prefixem *ná-/na-* označující větší míru vlastnosti:
 - *ó, Kriste dobrotivý, na nás velmi nálaskavý KancJist 22*
 - *hospodine náš, kak nádivné jest jmě tvé ve všie zemi ŽaltKlem 8,2 (naddivné ŽaltKap, *divné* ŽaltWittb, předivné BiblPad) admirabile*

Četnost užití

- zvl. hapax legomena a výrazy řídce n. nečetně doložené/užívané
- ale nejenom, viz středč. deriváty, např.:
 - *náčervený* (37 dokladů), *náryšavý* (28), *názelený* (26), *nážlutý* (19), *nážlutý* (21)
 - srov. též *příčerný* (10), *příčervený* (12), *příokrouhlý* (16, jen MattHerbHáj a ~Vel), *přížlutý* (10)

Doloženo v ...

- v stč.:
 - Bibl, Léč, Hvězd, PoprRožmb
- v strdč.:
 - Slov (VodňLact, Reš, Vel), MattHerb, Cest, MünstKosm
 - méně často RohnSlov, RosaSlov, VusSlov
- doba obr. a poobr.:
 - archaismy: Slov (Reš, Vel), MattHerbVel
 - řidčeji RohnSlov, RosaSlov, Bibl, Prefát
 - dobové výrazy: PreslRostl a ~Chymie; DobrSlov, úzus

Slvt. skladba derivátů, způsob tvoření

- pouhá prefixace
 - základem je adj. primární
 - stč. *náčrný, náhořký, náslepý; podbielý, podžlutý; přímodrý*
 - stč. 0 deriváty s pref. *po-*, *za-/zá-*; střdč. *počervený, potichý, pozelený; příhrubý, příchudý; za-/zá-* nadále 0
 - základem je adj. odvozené, bez partic. komponentu
 - stč. *náchlupatý, nášědivý; podtemný*
 - střdč. *námilostný, nášpičatý, návzdorný*

Slvt. skladba derivátů, způsob tvoření

- prefixálně-sufixální derivace
 - výsledkem je adj. bez partic. komponentu
 - stč. *počasný*, střdč. *náohnivý*
 - výsledkem je adj. s partic. komponentem
 - stč. *náčrnalý*, *nákyslý*; *ožlutělý*; *pomodralý*, *posuchlý*; *podblúdilý*, *podsvadlý*; *začrvenalý*
 - dolož. i polylexie: *požluťalný*, *požlutělý*, *požlutilý*, *požlútlý*, *požlútný*

Deadjektiva, nebo deverbativa?

- neexistence řady možných motivujících sloves
- potencialita slvtv. systému
 - sr. stč. *bitec* ‚kdo se pere‘, *jědenec* ‚jedlík, žrout‘
- JgSlov: Jg dotváří slovesa
 - *zarudlý* ChmelLex – *zarudnu*, *outi* bez pramene
 - *zasinalý* Čel – *zasinati* bez pramene
 - *zasivělý* PreslRostl – *zasivěti* Linde
 - ...

Základ derivace

- adjektiva
 - primární
 - odvozené
 - (*) deverbální (participiální)
- stejně hodnotí Šlosar i NESČ, heslo Deadjektivní adjektivum

Slyt. skladba derivátů, způsob tvoření

- kompozice?
 - střdč. *nápleskonosý* (RešSlovA) není kompozitum ←
k střdč. adj. *nápleskonosý* (mj. RešSlovA)
- kompozičně-derivační tvoření
 - PreslRostl a PreslChymie: *zahnědločervený, zahnědlošedý, zahnědložlutý, zasladkohořký, zažloutlo-zelený*
- již střdč. u Veleslavína (zvl. MattHerbVel)
 - *zčernačervený, zčervenačerný, zmodrazelený, zšedivabílý, ztemnamodrý..., zčervenapobělavý, ztemnapočervenalý...*

Vývojové tendence

	ná-/na-	o-	po-	pod-	pří-/při-	za/zá--
stč.	27	1	22	9	5	1
střdč.	82	–	68	9	62	11
JgSlov	52	–	–	–	–	24
JgSlov (19. st.)	30					24

Vývojové tendence

- Šlosar, 314, k stč. stavu:
 - „Zprvu se setkáváme pouze s formacemi prefigovanými předponou *pří-* ... Ale od počátku XV. století se postupně objevuje řada odvozenin s prefixem *ná-*, ...“
- stč. materiál:
 - deriváty s příponou *pří-* jsou v stč. řídké
 - dominantní jsou deriváty s příponou *ná-* (centrální stč. typ)
 - existují další prefixy užívané k dosažení významu ‚malá/menší míra vlastnosti‘ (*po-*, *pod-*, *o-*, *za-/zá-*)

Vývojové tendence

- Šlosar, 314, k stč. stavu :
 - „Důležité je, že jsou doloženy také prefixálně-sufixální útvary jako *nápieskovatý*, *nápopelovatý*, *nábělavý*, *náryšavý*; ...“
- stč. materiál:
 - stč. *náryšavý* x až střdč. *nábělavý*, *nápieskovatý*, *nápopelovatý* (GbSlov: *nápieskovatý*, *nápopelovatý* Puch)

Vývojové tendence

- Šlosar, 314, k střdč. stavu:
 - „Ve střední době se dále setkáváme s odvozeninami vytvořenými prefixem *pří-* ... Obdobně odvozeniny s prefixem *ná-* jsou už však v částečném ústupu;“
- střdč. materiál:
 - odvozeniny vytvořené pomocí prefixu *pří-* jsou hojné, stejně tak deriváty s prefixem *po-* a zvl. *na-/ná-*
 - odvozeniny s prefixem *ná-* nejsou na ústupu

Vývojové tendence

- Šlosar, 315, ke stavu v době NO:
 - „Za obrození se na přechodnou dobu ožívují starší modely modifikace: adjektiva s prefixem *pří-* a *ná-*, ...“
 - „Místo starých prefigovaných útvarů s *ná-* a *pří-* zaujímají nové odvozeniny prefixálně-sufixálního typu s prefixy *na-*, *při-*, řidčeji *za-* a *po-* a sufixy *l-ovými* ... [J]de už o samostatné tvoření od adjektiv (možné fundující sloveso není ani vždy doloženo)“
- sonda do JgSlov:
 - odvozeniny s prefixem *ná-* jsou na ústupu
 - progresivní je tvoření pomocí prefixálně-sufixální derivace minim. s pomocí prefixu *za-/zá-*
 - převažují deriváty se strukturou deverbálních adjektiv

Závěrem

- repertoár slvt. prostředků užívaných při tvorbě modifikačních adjektiv s významem ‚malá míra vlastnosti‘ je výrazně bohatší
- a využití (frekvence, dynamika...) předpon při tvoření nových derivátů poněkud jiné, než jak konstatuje stávající odborná literatura
- vývoj slvtv. skupiny jednoznačně směřuje od prosté prefixace k prefixálně-sufixální derivaci
- a k derivátům se strukturou deverb. adjektiv
- v mladších vývoj. fázích jazyka se uplatňuje i kompozice

Děkuji vám za pozornost!